

СЕРЕДНЯ ЕВРОПА

Геокультурне й геополітичне означення Середньої Європи насправді таїть в собі велику інтригу. Це пов'язано з тим, що цей макрорегіон Європи постійно то зникав, то виринав у свідомості європейців. Відтак написаним правилом в науці й популярних публікаціях стало виділення тільки двох частин Європи – Західної і Східної. І це при тому, що загалом ніхто не міг чітко сказати, де пролягає межа між ними, тобто де закінчується Західна Європа і починається Східна. Така «тьмяність» у визначеннях якраз пов'язана з тим, що певні сили і в Західній Європі, і особливо в Східній не хотіли бачити і визнавати Середньої Європи. Чому?

Відповідь дуже коротка й сформулював її найвидатніший геополітик XX ст., британець Гелфорд Макіндер (1861–1947): *«Той, хто володіє Хартлендом, володіє світом; той, хто володіє Середньо-Східною Європою, володіє Хартлендом»* (Хартленд (серцевинна земля) – це простори Центральної Євразії, які виводять сильні держави на домінування над цілим материком, як найповніше це сталося в час імперії Чингіз-хана).

І. Історичний екскурс

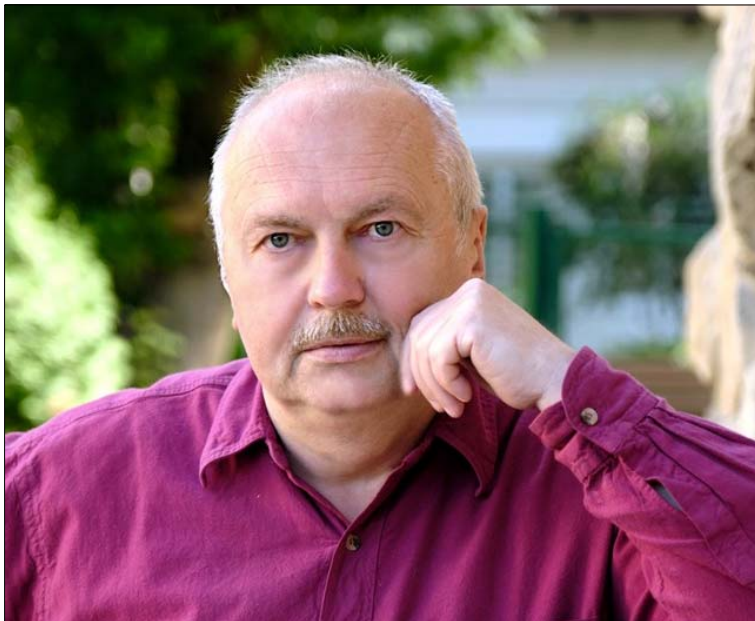
Світова цивілізація розвивалася шляхом зародження в різних, часто дуже віддалених, просторах певних епіцентрів стрімкого культурно-духового та соціально-політичного піднесення. Такими цивілізаційними епіцентрами стали приблизно в один час межиірччя рік Тигр і Євфрат, долина Нілу, межиірччя Янцзи і Хуанхе, долина Інду, східне узбережжя Середземного моря. Відповідно у цих макрорегіонах розвинулися Вавилонська, Єгипетська, Китайська, Індійська та Критська (Мінойська) цивілізації. Ще одним епіцентром зростання стрімких цивілізаційних процесів десь близько 1000-го року стали західні узбережжя Європи й прилеглі до них території. Тут, у просторі між Португалією і Норвегією, за

Освальдом Шпенглером, зародилося величне відчуття всепроникної *Готики*: суворий аскетизм монаших орденів та вперто-раціоналістична теологічна думка Католицької Церкви, етика шляхетства й лицарства європейської аристократії, динаміка західних міст та університетська освіта, стрільчаста архітектура й просторове малярство, духовна піднесена музика, які давали західній людині відчуття гордості й непогамовності в устремліннях, фаустівську жадобу знань та безмежний ідеалізм, свідомість конкістадорства й охоплення світу через відважне мореплавство. Та культурна й цивілізаційна перевага, яку отримала Західна Європа між XI і XV ст., обумовила її постійний тиск і вплив на схід, тобто на Середню і Східну Європи. (Ця тема ще добре розпрацьована в знаменитій праці американського історика Вільяма Мак-Ніла «Піднесення Заходу. Історія людської спільноти»).

Межі Західної Європи приблизно визначаються атлантичним узбережжям, Західними Альпами, долиною Ельби, східним узбережжям Швеції, охоплюють Піренейський і Апенінський півострови. Саме в цьому просторі розцвів європейський феодалізм, який привчив європейців до єрархії і порядку, збагатив їх аристократизмом духу, навчив жити у співдії із Церквою. Тут сформувалися перші ефективні державно-управлінські системи, які розвинули західну соціальну самоорганізацію. Піком цієї духової та культурної переваги стала епоха Ренесансу (XIV–XVI ст.), коли західноєвропейські мистецтва, інтелектуальне життя, книгодрукування, етика повсякдення розцвіли пишним цвітом й наповнили європейську людину духом гордості й свободи, а це, своєю чергою, повело до витворення вищого типу культури та формування засад наукового пізнання світу. Це все й стало вирішальною передумовою для неймовірно стрімкого прогресу Західної цивілізації після 1500-го року, яка після географічних відкриттів та завоювання Америки й Океанії стала домінувати над всією планетою.

Натомість Середня Європа не пережила такого стрімкого розвитку. Умовно її цивілізаційною основою можна вважати Візантійську імперію, а духовним центром – Константинополь. Хоча в історіографії чомусь утвердилася думка, що Візантія і візантійство – це Схід, Східна Європа; навіть запанувала тенденційна культурософська думка, що нібито культурну спадщину Візантії перейняла тільки Московія. Власне, ця неправильна аксіома й сплутує наші географічні уявлення дотепер. *Простір Середньої Європи можна окреслити як територію між Балтикою (включно із Фінляндією, хоча вона історично буда дуже окциденталізована Швецією), долиною Ельби, Східними Альпами, Адріатикою, Егейським морем, з одного боку, і Чорним морем та долиною Дніпра й Західної Двіни (Давгави), зі східного боку.* Хоча, безумовно, її межі завжди були мінливі. Водночас географічно серединна лінія Європи пролягає лінією від Ризької затоки до гирла Дністра.

Внутрішньою проблемою Візантійської імперії було те, що вона від VIII ст. майже постійно занепадала в усіх вимірах. Від XI ст., зберігаючи свою пишноту, багатства й геополітичні впливи, вона невпинно відставала циві-

лізаційно від Західної Європи, хоча й не усвідомлювала ще цього, засліплена розкішшю та високою освітою своїх панівних верств. Її історія закінчилася в середині XV ст. із захопленням Константинополя турками. Але її церковні, релігійні, культурні традиції вплинули на всю Середню Європу, передусім на ті країни, що прийняли православ'я: Болгарію, Сербію, Русь, Велику Моравію, Волощину й Молдаву. Спорадично мистецькі, інтелектуальні та соціальні впливи Візантії проникали і в католицькі країни Середньої Європи, видозмінюючи їхню культуру: Чехію, Угорщину, Хорватію, Польщу, простір Балтики.

Так вимальовується перша наша теза в цій темі: **візантійство** як ментальна субстанція Середньої Європи; відповідно середньоевропейська людина за ментальністю була більше **духовною, ірраціональною, емоційною**, порівняно із західноєвропейським раціоналістичним типом мислення і світопереживання, їй властиве більше **«барокове»** художнє освоєння дійсності, на відміну від західного раціоналістично-гармонійного, класицистичного художнього мислення, не випадково стиль бароко так пишню розцвів у Середній Європі у XVII ст.; водночас Середня Європа не пережила такого стрімкого урбанізму, як Західна, вона залишилася більше **патріархальною, «селянською»**, і тому в її культурній свідомості відіграє до сьогодні велику роль саме фольклор. Від XVI ст. в Середній Європі розвивалася цілком інакша за духом і стилістикою художня література, хоча вона й приймала як домінуючі західні літературні впливи: ця література завжди мала сильне романтичне підґрунтя, тяжіла до інтимного зображення дійсності (яскравий приклад – поема литовського автора Критіонаса Донелайтиса (1713–1780) «Пори року», в якій природа наче перепускається кризь внутрішні переживання письменника і ліричного героя).

У Середні віки майже весь простір Середньої Європи охопили чотири великі держави: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Угорське й Сербське королівства, останнє занепало швидше – у XIV ст. – і тоді на Балканах запанувала Оттоманська Порта, постійно шарпаючи всю Середню Європу, руйнуючи її цілісність, що й стало першою причиною її загального занепаду в наступні століття. У XIV ст. об'єднання північнонімецьких міст Ганза почало стрімко просуватися вздовж узбережжя Балтійського моря і поширювати свої соціальні й культурні впливи, перейняті німецьким практичним та раціоналістичним духом. Між долиною Німану і Фінською затокою для цих впливів основу зробили завоювання рицарів-хрестоносців, які доглибинно **окциденталізували** ментальність трьох майбутніх націй: естонської, латвійської і литовської. Паралельно Швеція міцно заволоділа всією Фінляндією і зробила її своєю «органічною провінцією». Ці два процеси обумовили появу великого і «гострого» германо-скандинавського клину, який кардинально змінив життя і світовідчуття північних регіонів Середньої і Східної Європи. Символом цього процесу є постання гігантського міста Санкт-Петербурга (1703) не тільки як столиці нової Російської імперії, а й як великого **окциденталістського центру**, який систематично й уперто змінював почуттєвість цієї імперії, створював у ній прозахідну якісну державницьку й культурну еліту. І за архітектурою, і за стилем буття – це було «німецьке» місто, передусім розбудоване італійськими, французькими архітекторами й художниками. Факт існування цього міста уможливив пізніше наближення цієї євразійської держави до Західної цивілізації, саме він згодом спровокував ультрарадикальну, прозахідну за своєю ідеологією ре-

волюцію в цій країні, яка, правда, обернулася моральною і культурною катастрофою для неї, результати якої трагічно відбиваються на сучасності Росії, перетворюючи її на глобально руйнівну потугу, що й є однією з кардинальних причин нинішньої війни проти України. Якщо оцінювати це явище глибше й ширше, то очевидно, що це відбувається **знищувальна війна** проти Середньої Європи якраз агресивної Східної Європи.

Східну Європу мимовільно сконструював київський князь («конунг і каган» – Є.Маланюк) Володимир. На цю тему можна прочитати цікаву книгу українського історика Дмитра Гордієнка «Народження Східної Європи: українські трансформації» (К.: Дух і літера. 2019). Його стрімке об'єднання руського простору й прийняття східного християнства назавжди змінило ментально-цивілізаційну парадигму земель в басейні Дніпра як центральної і священної ріки макрорегіону. Саме князь Володимир закріпив володіння Русі в долині ріки Оки та у верхів'ї Волги, таким чином відкривши простір до Уральських гір – природного східної географічної межі континенту Європа. Трагічним наслідком цієї конструкції були цілком ослаблені східні межі: звідти, зі степів Євразії раз у раз вривалися жорстокі кочівники й руйнували цілісність Східної Європи. Це зумовило ментальну видозміну Східної Європи, яка набула в такий спосіб азійських ознак. Найяскравіше це видно на прикладі Московії: після монгольської навали вона перетворилася на напівазійську державу і протонацію. Те саме можна сказати про народи і країни Кавказу й Закавказзя. Інакше кажучи, країни частини Східної Європи почали втрачати свої духовні ознаки візантійськості під впливом «подувів» Азії. Конструкція Володимира Великого розпалася. Паралельно вже у XII ст., як це першим помітив український літературознавець Михайло Возняк («Історія української літератур», 1920), в українській та білоруській етнічних субстанціях, в їхніх культурах намітилися сталі тенденції до зближення із Середньою Європою, намітилося толерантне ставлення до католицизму, до переймання далеких західних культурних впливів. Так витворилася та глобальна інерція, яка триває до сьогодні: постійне «магнітне» зближення просторів на схід від долини Дніпра із простором Середньої Європи; пізніше це оформилося як національна політика білорусів і українців та їхніх держав: **взаємодіяти із культурами та цивілізаційними інтенціями Середньої Європи**.

Отже, сутністю історичного процесу в Східній Європі є її постійне геополітичне й геокультурне **розпадання**. Це відбувається передусім під впливом цивілізаційного та ментального тиску з боку Азії. У час правління Петра I Російська імперія знов сконсолідувала простір Східної Європи і повела свій завойовницький наступ на Середню Європу, але вже як напів азійська цивілізація, що й цілком правильно описав на рівні теорії цивілізацій і геополітики знаменитий російський культуролог та ідейний імперець Ніколай Данілевський. (1822–1885) в праці «Росія і Європа» (1871), яка стала настільною книгою для всіх наступних поколінь російських ідеологів імперської експансії. Для Данілевського і для цілої когорти російських панславистів, які активно формувалися як політичний рух та ідеологія від 1820-х років, концепція протиставлення Росії як цивілізації Сходу Європи цивілізації Заходу мала сакральні основи: **вона передбачала завоювання всієї Середньої Європи, включно із Константинополем, і перетворення Росії на супердержаву на планеті з подальшою її гегемонією над всією Євразією**.

У дещо змодифікованій версії ця концепція перейшла в ідеологію російського більшовизму/комунізму, коли СССР поступово захопив (до 1945 р.) весь простір Середньої Європи і став гегемоном для Евразії. Тому в офіційній советській пропаганді тема Середньої Європи навмисне затиралася як небажана. У советську науку стало увійти тільки поняття «Східна і Західна Європи». Певною мірою від цієї, по-імперськи хибної, візії ми залежимо й сьогодні, не уводячи в активний науковий і політологічний обіг поняття «Середньої Європи».

II. Український аспект

В українській класичній історіографії, а відтак і в українській національній свідомості, склалася думка, що польське просування на схід, в руський простір, було суцільним нищенням українського народу і його культури. Насправді це було не зовсім так. Тут маємо справу із великим історичним міфом, який до сьогодні заважає нам бачити сутності історичних процесів. Цей історичний міф був створений ще у XVIII ст. на основі етнічних емоцій українства часів Хмельниччини, коли велася запекла боротьба з Польщею. Його кардинально посилювали промосковські наративи, які запанували в Україні після Полтавської катастрофи 1709 р. На кінець XVIII ст. вони вилилися у завершену концепцію про нібито відвічну «єдність православно-руського світу» супроти ворожого «католицького Заходу», вістрям якого була демонічна Польща (якраз зухвало поділена в цей час – 1772–1795 рр. – трьома імперськими потугами). На рівні історіографії ця концепція була досконало описана в етапній книзі «зе-

вершеного малороса», корінням із Ніжина, Дмитра Бантиш-Каменського (1788–1850) «История Малой России: От водворения славян в этой стране до уничтожения гетманства» (1822).

У цій великій темі передусім треба з'ясувати один принциповий момент: великою мірою спочатку польська держава, як сусіднє їй Велике князівство Литовське, потім, від 1569 р., об'єднана Річ Посполита, розвивалася на ґрунті *західних ренесансних впливів*. Ще у XV ст. в їх простір прийшли книгодрукування, університетська освіта, латиномовна література, католицька якісна теологічна думка, дух громадянства у вигляді міського права (магдебурзького права), практика церковних браств, культ естетичного у вигляді мистецьких практик ренесансної та згодом барокової культури, ідеї протестантизму та його культурна пропаганда у вигляді агітації за відродження рідних національних мов і відповідне книгодрукування. Західні цивілізаційні впливи через польську суспільність змінили побут, соціальні звички й поведінку, ментальність великої частини українського та білоруського народів. Кордони Речі Посполитої стали межами, куди сягали невидимі окцидентальні цивілізаційні впливи. Саме в цій державі вони перетнули Дніпро й почали «тиснути» на степову зону України. Як не раз доводив сучасний політолог Микола Рябчук, навіть ще в XX ст. українці, які проживають у межах цього простору, відрізняються своєю політичною поведінкою, етикою політичної пам'яті від українців з-поза меж цього простору (див. його книги «Від Малоросії до України: Парадокси запізненого націєтворення» (2000), «Дві України: Реальні межі, віртуальні війни» (2003) та ін.).

Після того, як українці й білоруси «поварилися» у польсько-литовському культурному морі, їх почала відрізняти прірва ментальної відмінності від жителів Московії. Про це свідчать тисячі живих висловів та фактів середини XVII ст., вже після Переяславської ради, коли українські козаки, шляхта чи церковники відгукувалися про московитів як про дикунів. Цю прірву між двома ментальними світами геніально показала Леся Українка в драмі «Бояриня» (тому цей твір має вивчатися в українській школі з особливою уважністю й доскіпливістю!). Те саме маємо і в Білорусі, де ментальні світи ніби й єдині у вірі православних народів цілком різко контрастували між собою, настільки, що московити, часто приходячи на землі Булорусі, поводитися з місцевою людністю, як варвари, прагнули максимально викоринити, знищити її.

Про цю проблему культурно-ментального входження українства в простір історичної Польщі цікаво й глибоко трактує недавнє дослідження Наталі Старченко «Українські світи Речі Посполитої: Історії про історію» (К.: Laurus, 2021), з якого ми бачимо, що руський світ цілком повновартісно сприймав усі засади польської культури й соціального життя.

Коли у XVIII ст., після Полтави, почався наступ Московії Петра I на Середню Європу, то він супроводжувався насамперед *докорінним знищенням всіх ознак окцидентальності* на теренах Білорусі й України. Так зав'язалася та запекла боротьба з «Середньою Європою», яка триває до сьогодні. Безумовно, призвідниками цієї перемоги Москви над Середньою Європою (хоча й невідомими!) були православні фанатики, своєрідні «фундаменталісти православ'я» – Герасим Смотрицький, Іван Вищенський, Ісайя Копинський, Єлисей Плетенський, Йов Борецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда, Тарасій Земка, Афанасій Филипович та ін., – які

Олег Баган

Українська Понтида

Геополітичні виміри
сучасної України

першими витворили ідеологію затятости в православ'ї, тотальної настороженості до західних впливів, ідеалізації єдиновірної Московії, добровільного приєднання руського світу до неї. Відтак через їхні настанови в середині самої України завирувала безнастанна внутрішня боротьба між прихильниками західного й східного розвитку нашої країни та культури, хоча самі ці діячі й культурники часто широко черпали із окцидентальної культури, запозичували західні методи й практики самоорганізації. Триває вона і досі. **І причиною нинішньої жсахливої війни є саме цей православний фундаменталізм, який не тільки створив першу версію ідеології москвофільства в руському світі, а й сакралізував та теоретично обґрунтував ідею «єдності русько-православного простору»**, починаючи від знаменитого й доленосного київсько-могилянського «Синопису» (1674), за редакцією Інокентія Гізеля, скільки б ми не ховали його за лаштунки нашого «церковного патріотизму». Відтоді в усьому руському світі розгорілася візія всеохопного змагання з католицьким Заходом як із нібито «відступницьким», «бісівським» явищем. Тому так зручно підхопив цю візію ідею «тішайший» московський цар Алексей Михайлович (правив у 1645 – 1676 рр.) і його камарилья, що ця релігійна емоція опановувала маси, які самі воліли під московського царя (див. книгу Віктора Горобця «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава» (2007).

До кінця XVIII ст. весь простір Середньої Європи був поглинутий сусідніми до нього імперіями: Оттоманська держава тримала всі Балкани (окрім Чорногорії), Австрія захопила терени Словенії, Чехії, Хорватії, Угорщини, Трансильванії, Словаччини, після 3-го поділу Речі Посполитої (1795) – Південної Польщі, українських Закарпаття, Галичини й Буковини; Прусія оволоділа теренами польського Помор'я, Познанщини, Силезії, Центральної Польщі (Надвіслянщини); Московія захопила простори Правобережної України, Білорусі, Литви і все узбережжя Балтійського моря від Фінської затоки до Кенігсберга. Інакше кажучи, цивілізаційний світ Середньої Європи цілковито щез з-перед очей решти Європи. Геополітично це була насамперед велика перемога Росії, яка відтоді почала нависати над Європою як **вічна загроза**. Це й стало фактологічною основою для геополітичної теорії Х. Дж.Макіндера про вирішальність простору Середньої Європи для долі всієї планети. У XIX ст., після успішних дій себе наполеонівських війн, Російська імперія закономірно перетворилася на «жандарма Європи», який у період деспотичного царя Ніколая I зухвало наглядав за кожним кутком континенту, чи там не відбувається чогось, їй небажаного, надто свободолюбного.

Ця перемога над Середньою Європою обернулася на колосальну загрозу, по-суті, для всього світу. І ось чому: по-перше, Росія, стимульована невситимістю свого імперіялізму, розв'язала Першу світову війну, бажаючи насамперед захопити українську Галичину, щоб цілковито знищити український національний рух, який підважував суцільність імперії (першими про це написали українські історики Іван Кревецький і Степан Томашівський у працях, відповідно, «Росія і Галичина» (1914) і «Галичина: історико-політичний нарис» (1915); по-друге, екзальтована власною величчю, Росія народила два взаємозаперечні, але й споріднені ментально, суперруйнівні політичні та ідеологічні рухи: **чорносотенство**, яке стимулювало європейський фашизм у міжвоєнну добу, виробило його стилістику й моральну насагу, і **большевизм**,

який у вигляді агресивного СССР став загрозою для стабільності всієї планети до кінця XX ст., будуючи тоталітарні режими на різних континентах – від В'єтнаму до Анголи, від Нікарагуа до Сирії, ведучи безнастанні війни з демократіями в усіх можливих кутках світу, розміщуючи свої військові бази під носом у США – на Кубі, тобто відверто загрожуючи стабільності Західної цивілізації.

І Перша, й Друга світові війни, парадоксальним чином, мали й свої позитиви: внаслідок глобальних геополітичних пертурбацій були відроджені держави Середньої Європи: Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Угорщина; Греція, Сербія, Болгарія і Румунія відродилися ще в XIX ст., але завжди потерпали на геополітичну нестабільність. Після 1945 р. над цим простором встановив свою гегемонію Советський Союз у вигляді насаджених в цих країнах диктаторських «соціалістичних» режимів. Однак у політичній свідомості та офіційній пропаганді світу Європу продовжували ділити тільки на дві частини: Західну, вільну, і Східну, яка перебувала під советським (російським) домінуванням. Ще сильніший поштовх до самовідновлення Середня Європа отримала після падіння комуністичної системи й гегемонії СССР протягом 1990–1991 рр. Тоді отримали незалежність Литва, Латвія, Естонія, Білорусь, Україна та Молдова.

III. Складнощі з визначеннями

Сьогодні в українській культурній свідомості та геополітичних уявленнях панують певний хаос і нечіткість щодо розуміння Середньої Європи. З одного боку, ми усвідомлюємо, що країни Середньої Європи суттєво відрізняються від православних етносів України й Білорусі в багатьох аспектах; з іншого, ми відчуваємо, що без поглибленого діалогу із середньоевропейськими націями і культурами ми наче бідніємо, «звужуємося». Тобто знову якась парадоксальна ситуація. За всі роки української державної незалежності (від 1991-го) у політиці країни не була виставлена як пріоритет орієнтація саме на **середньоевропейський цивілізаційний простір**. Ми воліли говорити про загальне зближення з Європейським Союзом, з НАТО тощо, але суттєво не поглиблювали стосунків із країнами Середньої Європи, окрім хіба що Польщі. Більше до цього нас підштовхнула лише війна 2022-го року.

В Україні говорили, правда, про Балтійсько-Чорноморську вісь ще від початку 1990-х рр., від 2016 р. почали говорити про «Союз Тримор'я», перший саміт якого відбувся в Дубровнику з ініціативи Хорватії і Польщі. Невдовзі Україна стала партнером в цьому об'єднанні, наразі тільки прокламативному. Це об'єднання зорієнтоване на співпрацю в просторі між Адріатикою, Балтикою і Чорним морем. Цікаво, що організатори «Тримор'я» від самого початку запрошували Україну, але адміністрація Президента П.Порошенка чомусь вирішила, що це не важливо.

Проблемою є те, що в Україні не ведуться серйозні наукові розмови про сутність й історичну роль простору Середньої Європи. У нас майже нема спеціальних ґрунтовних книг на цю тематику. Назвемо лише перекладну книгу Е.Брікса і Е.Бузека «Ще раз про Центральну Європу: чому майбутнє Європи вирішується саме тут?» (К.: ДІПА, 2019), яка має суто політологічний зміст. Провідні українські культурологи, розмірковуючи про феномен Середньої Європи, звертаються переважно до майже ви-

падкового, хоча й глибокого, есею Мілана Кундери (1929–2023) «Трагедія Центральної Європи» (1984), який був більше ідейним протестом проти совєтської окупації макрорегіону, аніж культурологічним чи історіософським розмислом. Натомість фундаментальна праця видатного польського історика Оскара Галецького (1891–1973) «Кордони Західної цивілізації. Історія Центрально-Східної Європи» (1952), яка найконцептуальніше представляє історичну й геополітичну ролі та ментально-культурні особливості Середньої Європи, майже не згадується в Україні. Це та книга, яка б мала бути «настільною» як в українських науковців, так і політиків, оскільки доля і майбутнє Середньої Європи є надзвичайно важливими для нас, українців.

В Україні перекладена глибока книга польського історика Пйотра Вандича (1923–2017) «Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення» (К.: Критика, 2004), яка є на сьогодні чи не єдиним історіографічним надійним джерелом з теми Середньої Європи. Звертає на себе поняттєве визначення: Центрально-Східна Європа. Така культурологічна й геополітична теза польського вченого виходить, очевидно, із ідей О.Галецького про кількасотлітній цивілізаційний симбіоз між Середньою і Східною Європою, принаймні її західною частиною (до правого берега Дніпра). До цього поняття ми ще повернемося. Ця книга зосереджена на феномені трьох (чотирьох, якщо враховувати Словаччину, яка була органічною частиною спочатку історичної Угорщини, а потім – єдиної Чехословаччини) країн: Чехії, Угорщини, Польщі. Однак таке розуміння Середньої Європи є прикладом її звуженого трактування. І це часто дезорієнтує українських науковців, які починають розуміти під Середньою Європою лише простір між Карпатами і Балтикою (сучасна його геополітична реальність – Вишеградська четвірка).

Так трапилося із загалом цікавим дослідженням літературознавця Ярослава Поліщука «Пошуки Східної Європи: тіні минулого, міражі майбутнього» (Чернівці: Книги-XXI, 2020). Автор не тільки часто й сумбурно змішує поняття «Середня Європа» і «Східна Європа», а й висловлює цілком наївні сумніви, чи є, наприклад, країни Балтії і балканські країни Середньою Європою, чи ні. Тобто у свідомості українського науковця (і це типовий приклад!) й далі панує уявлення про Центральну Європу тільки як про простір між Карпатами і Балтикою – явно звужене тлумачення явища, й цілком немає ніяких цивілізаційних, ментально-духових, культурних критеріїв щодо визначення меж та історичних засад Середньої Європи, бо ж країни Балтії, скажімо, в багатьох аспектах є більше окциденталізовані, аніж Угорщина чи Словаччина, а країни Балканського півострова всі без винятку несуть в собі головні характеристики середньоевропейства: візантійство – в цивілізаційній основі, містицизм-іраціоналізм – в ментальності, суттєва окциденталізованість – в культурі. Як би не відрізнялися між собою балканські країни, скажімо, Хорватія і Болгарія чи Греція і Румунія, всі вони категорично відрізняються від західноєвропейських країн і водночас мають чітке розуміння того, що вони – не Східна Європа. Це ж однозначно.

Тож відсутність ґрунтовних наукових праць з історії Середньої Європи, культурологічних досліджень про її специфіку призводить до систематичної плутанини щодо визначень меж і геополітичних особливостей цього макрорегіону. А це, своєю чергою, веде до політичних помилок, як ми навели приклад із адміністрацією Петра По-

рошенка, яка не розгледіла геополітичної користи в ідеї об'єднання простору Середньо-Східної Європи, до нашої теоретичної залежності від російських імперських наративів, які однозначно зараховують Україну і Білорусь до Східної Європи з усіма наслідками цього визначення. Не беремо до уваги кількох історій країн Середньо-Східної Європи підручничкового типу, які написані з позицій об'єктивізму, як інформаційні студії й не несуть в собі якоїсь цілісної ідеї консолідації середньоевропейського простору.

Про ці глобальні проблеми мені довелося писати ще понад 20 років тому, застерігаючи, що без створення «середньоевропейського хребта» стабільність всього континенту буде загрожена (див.: Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002). Правда, тоді українські еліти воліли вести й далі свої «багатовекторні» маніпуляції і ніякого обговорення проблеми не відбулося. Така наївна байдужість та сліпота щодо гострого усвідомлення геополітичних загроз призвела, зрозуміло, до нинішньої війни. Про проблему російського імперіалізму як головну для України автор застерігав також. Намарне.

Отже, можемо зробити попередні висновки.

Середня Європа стала історичною і геополітичною жертвою через агресію в її простір імперій із півдня, сходу і заходу, які суттєво порушували цивілізаційні та культурні своєрідності макрорегіону. Водночас Середня Європа зуміла створити такі потужні історичні феномени, як *Велике князівство Литовське*, яке простягалося через всю Білорусь, Волинь, Правобережну й частково Лівобережну Україну, сягало Лівонії на Балтиці і Чорного моря; *Угорське королівство*, яке охоплювало терени Словаччини, Трансильванії, Хорватії, Боснії і Північної Сербії; *Річ Посполиту*, яка один час через династичний союз із Угорщиною у XVI ст. об'єднала весь цей простір і включала в себе всі землі Великого князівства Литовського. Ці три великі за територією держави стали на певний час гігантськими «цивілізаційними мостами», через які цивілізаційні впливи Заходу як явного лідера на континенті Європа просуваються на схід.

Паралельно ще від доби об'єднаного Галицько-Волинського князівства (XIII–XV ст.), як спостеріг видатний український історик Степан Томашівський (1875–1930), в ментальності й культурі Русі виникли *сталі процеси ідеологічного й геополітичного руху на захід, тобто на зближення із Західною цивілізацією*. Цим руські мешканці пізніших Білорусі та України, як і Новгородської та Псковської земель, кардинально відрізнялися ментально від мешканців-русичів пізнішої Московії, Суздальсько-Володимирської землі.

Взаємодія між Середньою і Східною Європами на теренах Білорусі й України (Новгород і Псков фатально впали перед наступом Московського князівства у XV ст.) витворила *унікальний цивілізаційний феномен Середньо-Східної Європи, коли чіткі межі між історично відокремленими великими територіями майже зникають і вони починають жити в симбіозі*. Власне, на цьому наголошував Оскар Галецький. Ця історіософська теза добре теоретично розпрацьовувалася й раніше в польській культурологічній, геополітичній та історичній думці протягом всього XX ст. і вона суттєво вплинула на мислення польської еліти (Єжи Гедройц, Юліуш Мерошевський, Юзеф Лободовський, Леон Василевський, Влодзимеж Бочковський та ін.). Сьогодні, наприклад, її яскравим репрезентантом є польський політик і політолог Пйотр

Кульпа, який часто виступає в українських медіях.

Геополітично Середня Європа через цю взаємодію із Східною Європою є перманентною глобальною перешкодою для наступу агресивної Евразії (нині її представляє Російська Федерація). Як тільки Середньо-Східна Європа послаблюється – Евразія приходить у простір Європи як смертельна загроза: так було в часи російського царя Ніколая I, в часи диктатора Сталіна. Тому об'єктивною понадчасовою метою всіх народів Середньо-Східної Європи є *плекання в собі ментально-культурних засад окциденталізму та збереження середньоевропейської самобутності, згуртування своїх політичних зусиль для протистояння цьому тискові Евразії*.

Україна є вирішальною частиною цього Інтермаріюму (вживемо цей сучасний термін на позначення Середньо-Східної Європи), *оскільки геополітично розташована так, що стає головною перешкодою для руху Росій-імперії на захід*. Предусім вона відділяє її від Чорного моря (Росія володіє тільки його східним узбережжям), а це унеможливило масштабне проникнення російських геополітичних впливів на Балкани. Україна своїм населенням, суттєво окциденталізованим, перейнятим західною культурою, і своїми державницькими інституціями творить своєрідний мур перед Москвою, яка не може проникнути в простір Подніпров'я, щоб звідти атакувати Середню Європу, як це сталося після Полтави. Так вона ніби «виштовхує» Росію в простір Евразії, стимулює зосереджуватися на геополітичних проблемах Центральної Евразії. Вирішальним фактором стабільності України є наявність незалежної і сильної Білоруської держави. Нинішнє васальне становище Білорусі щодо агресивної Росії є головною причиною геополітичної вразливості України.

Водночас країни Середньо-Східної Європи мають розуміти, що їхня безпека залежить від міцності України. Розбалансованість Інтермаріюму є головною причиною його слабкості. Тому вирішальним кроком розбудови, зміцнення й розвитку Середньо-Східної Європи має стати її *концентрація на самій собі, усвідомлення її політичними і культурними елітами місця цього простору як найважливішого для стабільності світу*, з чого ми починали наше есе, цитуючи Х.Дж.Макіндера.

Українські еліти першочергово мали б дбати про про якнайширші контакти нашої країни із Середньою Європою, про створення постійних спільних ініціатив для розвитку цього макрорегіону в геополітичному, військово-стратегічному, економічному, торговельному, інфраструктурному та культурному планах. Для цього потрібно є перебудова всієї системи міжнародних стосунків у такий спосіб, *щоб пріоритети Середньої Європи були на першому місці*.

Геополітичною проблемою Середньо-Східної Європи є її подрібненість на невеличкі за розмірами держави і, головне, ментальна непризвичаєність бути глобальним геополітичним гравцем. Тому першим завданням для цього макрорегіону є ініціатива з виділення ролей трьох його можливих геополітичних лідерів. Потенційно такими лідерами мали б стати *Україна, Польща і Румунія*. Водночас Інтермаріюм мав би «притягнути» до себе дві геополітично значущі країни з інших мкрорегіонів: *Швецію* на півночі й *Туреччину* на півдні. Ці дві особливі держави об'єктивно зацікавлені в зміцненні Середньо-Східної Європи, бо за цієї умови вони отримують геополітичні переваги. Тож вже сьогодні нагальними є зустрічі у такому п'ятірному форматі для вироблення єдиної геополітич-

ної стратегії Інтермаріюму.

Особливо значущою зоною Середньо-Східної Європи є Чорне море. Це протір, звідки Росія найуразливіше атакує всю Європу, загрожуючи одночасно Закавказзю, Балканам і Середній Європі. Звідти вона «підважує» Україну. Тому надзвичайне значення має активність в цьому просторі об'єднаного Інтермаріюму. Сьогодні потрібним є *«Чорноморський пакт»*, який би включав такі пункти взаємодії в цьому макрорегіоні: а) проголошення Чорного моря зоною стабільності, в якій були б включені всі можливі мілітарні градації, збільшення і розвиток військових флотів тощо; б) створення координаційної взаємодії між флотиліями України, Румунії, Болгарії, Туреччини і Грузії з метою запобігання агресивним діям Росії; в) вироблення стратегії на культурне зближення між країнами Чорноморського регіону, з відкриттям відповідних науково-дослідних центрів, університетських програм, культурологічних проєктів; г) розвиток економічних та торговельних ініціатив для глибшого й продуктивнішого інфраструктурного розвитку потенцій макрорегіону.

Ідея об'єднаної Середньо-Східної Європи не мала б стати якоюсь альтернативою для Заходу, а якраз *ініціативною синергією з ним*. Тому всі глобальні геополітичні проєкти мали б ґрунтуватися на союзницьких діях із провідними державами Європи й Північної Америки. *Адже кожна велика держава Заходу отримає закономірну геополітичну вигоду із взаємодії із Середньо-Східною Європою*. Усі нинішні політичні казуси й неприємності в просторі Середньо-Східної Європи, як то диктаторський режим в Білорусі, корумповані й цинічні уряди в Угорщині й Словаччині, замкнутість Сербії, є лише тимчасовими «хворобами», зумовленими попереднім довготривалим перебуванням країн цього простору в підневільному, понівеченому стані.

Олег БАГАН,
культуролог і політолог